

> Retouradres Postbus 20701 2500 ES Den Haag

de Voorzitter van de Eerste Kamer
der Staten-Generaal
Binnenhof 22
2513 AA Den Haag

de Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Plein 2
2511 CR Den Haag

Datum 29 november 2016
Betreft Rapportage internationale militaire samenwerking

Ministerie van Defensie

Plein 4
MPC 58 B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag
www.defensie.nl

Onze referentie
BS2016023368

Afschrift aan

*Bij beantwoording datum,
onze referentie en betreft
vermelden.*

Hierbij informeer ik u over de stand van zaken van de internationale militaire samenwerking (IMS). Deze rapportage over 2016 kent dezelfde opzet als de voorgaande van 30 oktober 2015 (Kamerstuk 33 279, nr. 16). In de rapportage van oktober 2015 ben ik op verzoek van de Kamer tevens ingegaan op de doelstellingen, de criteria en de aansturing van IMS.

De voordelen en opbrengsten van internationale samenwerking zijn op termijn aanzienlijk. De samenwerking is echter niet vrijblijvend en ook niet zonder gevolgen. Eenheden die Defensie periodiek levert aan internationale samenwerkingsverbanden of operaties, zijn in die periode niet inzetbaar op andere plaatsen of voor andere doelstellingen. Dat spreekt voor zich. Dit geldt ook voor de financiële middelen die Defensie besteedt aan samenwerkingsprojecten. Samenwerking vraagt voorts om vertrouwen tussen landen. Dat vertrouwen vindt zijn oorsprong in gedeelde normen en politieke doelstellingen, culturele overeenkomsten en de wetenschap dat landen elkaar steunen als veiligheidsbelangen in het geding zijn. De in 2015 ingezette koers van verdieping in plaats van verbreding is ook in 2016 gevolgd.

Net als in de vorige rapportage zal ik nader ingaan op de samenwerking met vier van de zes strategische samenwerkingspartners, en zo ook op ontwikkelingen in de EU en de Navo. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de bijdragen die Nederland levert aan operaties en operationele samenwerkingsverbanden. Bijlage 2 bevat een overzicht van de belangrijkste binationale en multinationale samenwerkingsprojecten.

Ontwikkelingen bij enkele strategische partners

België

De Belgische minister van Defensie heeft op 29 juni jl. zijn Strategische Visie gepubliceerd. Het document bevat de hoofdlijnen voor een hervorming en versterking van de Belgische krijgsmacht in de periode tot 2030. Het Belgische defensiebudget, inclusief pensioenen, moet omhoog van 0,9 % van het bbp nu naar 1,3 % in 2030.

Het visiedocument kondigt grote veranderingen aan op personeelsgebied. Waar nu nog bijna 80 % van de defensiebegroting opgaat aan personeelskosten, moet dat in 2030 gedaald zijn tot minder dan de helft. Naast een daling van het personeelsbestand met 7.000 personen tot 25.000 militairen en burgers, wordt dit bereikt door een flexibilisering van het personeelsbeleid waarbij de baan voor het leven grotendeels zal verdwijnen en tijdelijke contracten het uitgangspunt zullen vormen. Dit moet leiden tot een lagere gemiddelde leeftijd van de actief dienende Belgische militairen: 34 jaar in 2030 tegen 40 jaar nu. Door het lagere aandeel van de personeelskosten en de verhoging van het budget moet er meer geld beschikbaar komen voor investeringen en materiële exploitatie.

De voorziene stijging van het budget maakt investeringen in materieel mogelijk ten bedrage van in totaal 9,4 miljard euro tot 2030. De belangrijkste investeringsprojecten betreffen twee fregatten (1 miljard euro), zes mijnenbestrijdingsvaartuigen (900 miljoen euro), pantservoertuigen en ander materieel voor vijf infanteriebataljons (1,8 miljard euro), zes MALE UAV's (500 miljoen euro), 34 jachtvliegtuigen ter vervanging van de F-16 (3,5 miljard euro) en een tanker-transportvliegtuig door deelname aan het MRTT-project (300 miljoen euro). Verder moet onder andere worden geïnvesteerd in inlichtingen- en cybercapaciteit. Een besluit over welk toestel de F-16 gaat opvolgen, wordt in 2018 verwacht.

De genoemde investeringen maken deel uit van de langetermijnbegroting. Daarnaast zijn deze investeringen opgenomen in een 'programmawet' die het Belgische kabinet op 20 oktober jl. heeft goedgekeurd. Na parlementaire goedkeuring van de wet heeft de Belgische Defensie een groter politiek mandaat voor deze investeringen, die nog wel afzonderlijk door het parlement moeten worden goedgekeurd.

Samenwerking in zowel EU als Navo, en met bilaterale partners blijft voor België van groot belang. De samenwerking met Nederland neemt in de Belgische plannen een belangrijke plaats in. Zo is voorzien dat België en Nederland samen de M-fregatten en mijnenbestrijdingsvaartuigen gaan vervangen. Mijn Belgische collega en ik zullen hierover op 30 november a.s. een *Letter of Intent* (LoI) ondertekenen. Het gebruik van hetzelfde materieel vormt ook nu al de basis voor de succesvolle marinesamenwerking (BENESAM), waarbij België en Nederland de opleidingen, het onderhoud en de staven vergaand hebben geïntegreerd.

Een ander belangrijk samenwerkingsproject van België, Nederland en Luxemburg is de gezamenlijke luchtruimbewaking die op 1 januari a.s. van start gaat. Waar België en Nederland nu nog elk permanent twee F-16's paraat hebben staan voor de *Quick Reaction Alert* (QRA), gaan de landen deze taak vanaf 2017 bij toerbeurt vervullen voor de hele Benelux. De QRA-taak behelst niet alleen de bewaking tegen militaire dreigingen in Navo-kader, maar ook de bewaking tegen civiele toestellen waarvan een terroristische dreiging uitgaat (*Renegade*). Ingrijpen tegen een *Renegade*-dreiging gebeurt in opdracht van de nationale autoriteiten van het luchtruim waar de dreiging zich voordoet. De samenwerking bij de luchtruimbewaking zorgt voor belangrijke doelmatigheidsvoordelen. De Benelux-landen zijn in overleg met Frankrijk en Duitsland over grensoverschrijdende assistentie in gevallen van een *Renegade*-dreiging.

Duitsland

Duitsland heeft het afgelopen jaar een belangrijke hervorming van de krijgsmacht in gang gezet. Zo is in juli jl. het Witboek gepubliceerd over de grondslagen van het veiligheidsbeleid en de taken van de Bundeswehr. Kern daarvan is dat Duitsland bereid is meer verantwoordelijkheid te nemen voor de Europese veiligheid, in nauwe samenwerking met partnerlanden. Naast samenwerking in de Navo, EU en VN richt Duitsland zich bij bilaterale samenwerking vooral op de Verenigde Staten, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Polen en Nederland, en daarnaast ook Israël.

Ook op andere punten heeft Duitsland belangrijke bakens verzet. Interne plafonds voor de personeelsomvang en de hoeveelheid zwaar materieel zoals tanks zijn verhoogd en beperkende maatregelen voor de gereedheid van materieel door bijvoorbeeld poolvorming zijn opgeheven. Dit voorjaar besloot het Duitse kabinet bovendien het defensiebudget voor de periode tot 2020 te verhogen. Duitsland geeft dit jaar nog 34,3 miljard euro uit aan Defensie (1,2 % van het bbp). In 2020 zal dat 39,2 miljard euro zijn. In het Witboek is voorts vermeld dat Duitsland op de langere termijn zoveel mogelijk streeft naar het voldoen aan de zogenoemde 2 % Navo-norm.

De Duits-Nederlandse samenwerking is bijzonder omdat onze landen samenwerkingsprojecten tot stand brengen die grensverleggend zijn. Na de integratie van de Nederlandse Luchtmobiele Brigade in de Duitse *Division Schnelle Kräfte* volgde dit jaar het begin van de integratie van de 43e Gemechaniseerde Brigade in de Duitse Eerste Pantserdivisie. Als onderdeel van dit integratieproject maakt een nieuw Duits tankbataljon deel uit van de Nederlandse brigade, en wordt één van de drie compagnieën van dit Duitse bataljon bemand door Nederlands personeel dat gebruik maakt van Duitse tanks. De Nederlandse Defensie blijft derhalve beschikken over kennis en expertise van het optreden met en tegen tanks.

Zoals bekend heeft Duitsland het initiatief genomen tot het *Framework Nation Concept* (FNC), waarbij een groter land samenwerkt met een aantal kleinere landen bij de ontwikkeling van capaciteiten of bij de vorming van operationele eenheden. Dit initiatief neemt steeds concretere vormen aan met verschillende projecten. Een voorbeeld van een FNC-project is de eerder genoemde integratie van de 43^e Gemechaniseerde Brigade in de Duitse Eerste Pantserdivisie.

Verder heb ik op 4 februari jl. samen met mijn Duitse collega een *Letter of Intent* getekend over het medegebruik van het *Joint Support Ship* (JSS) Zr.Ms. Karel Doorman en de integratie van het Duitse *Seebataillon* in de Koninklijke Marine. Beide samenwerkingsprojecten worden momenteel uitgewerkt. Het doel van de samenwerking is dat Nederlandse en Duitse specialisten op het gebied van bescherming van schepen, boardingoperaties, duikinzet, explosievenopruiming en maritieme verkenning volledig geïntegreerd kunnen optreden vanaf het JSS, de *Landing Platform Docks* (LPD's) of andere marineschepen.

Een ander belangrijk project betreft de samenwerking bij de grondgebonden luchtverdediging. Een gezamenlijke expeditionaire Duits-Nederlandse Patriot-eenheid is in oktober jl. operationeel inzetbaar verklaard na succesvolle schietoefeningen op Kreta. Voor de langere termijn zijn in voorbereiding een gezamenlijk opleidingsinstituut, de integratie van Duitse en Nederlandse

eenheden voor luchtverdediging op korte afstand, en gezamenlijk onderzoek naar de verdediging tegen raketten en mortieren.

Noorwegen

Op 17 juni jl. presenteerde de Noorse regering het '*Long Term Defence Plan*', een nieuw Witboek op defensiegebied voor de periode 2017-2020, met een investeringshorizon van twintig jaar. Het plan, dat inmiddels in het parlement is besproken, bevat voorstellen voor aanpassingen en versterkingen van de krijgsmacht die nodig zijn om nieuwe veiligheidsdreigingen het hoofd te bieden. Naar de vernieuwing van de landmacht wordt separaat nader onderzoek verricht. Noorwegen kiest voor een robuuste *defence posture* om tegenstanders (in het bijzonder Rusland) af te schrikken en sneller te kunnen reageren op externe bedreigingen in de beginfase van een militair conflict. Naast versterking van de gereedheid en de beschikbaarheid van personeel en materieel, worden verschillende wapensystemen gemoderniseerd. Hierbij lijkt de vervanging van bestaande systemen door modernere varianten het uitgangspunt te zijn. Ook zal Noorwegen deelnemen aan het MRTT-programma. Voorts zal Noorwegen de inlichtingencapaciteit aanzienlijk versterken, onder andere met een tweede inlichtingschip.

De Noorse defensiebegroting wordt de komende jaren stapsgewijs verhoogd, zodat deze in 2020 structureel 7,6 miljard Noorse Kronen (775 miljoen euro) hoger is dan in 2016 (zonder de extra investeringen in de F-35). Dit betekent een verhoging met 15 %, waarmee de defensie-uitgaven zullen stijgen van 1,53 tot bijna 1,7 % van het bbp in 2020. Voor een duurzaam evenwicht gaat Noorwegen tegelijkertijd werken aan de herstructurering van het personeelsbestand en de opleidingen (minder, maar wel beter inzetbaar personeel), verhoging van de doelmatigheid (organisatie en infrastructuur) en een sluitende meerjarige defensieplanning (2017-2020), waarin de boven-inflatoire prijsstijging van defensiematerieel is verdisconteerd.

In 2015 hebben Nederland en Noorwegen een coördinatiegroep ingesteld voor de samenwerking tussen beide landen. In 2016 zijn er in het kader van deze samenwerking verschillende bijeenkomsten en bezoeken geweest en heb ik bij verschillende ministeriële bijeenkomsten met mijn Noorse collega gesproken. De komende jaren staan in het teken van een verdere verdieping van de samenwerking. Zo gaat Nederland in 2017 nauw samenwerken met Noorwegen in het kader van de *enhanced forward presence* in Litouwen.

Op het gebied van materieelsamenwerking worden gesprekken gevoerd over de F-35 en de vervanging van de onderzeeboten in beide landen. In 2015 is een MoU ondertekend voor samenwerking op het gebied van het *Strategic Mutual Assistance in Research & Technology* initiatief (SMART). Hiermee vergroten de landen hun kennis en innovatie-inspanningen en streven ze naar een complementaire kennisbasis. Het afgelopen jaar zijn in de kennisdomeinen CBRN (chemisch, biologisch, radiologisch en nucleair) en SPACE (ruimte) stappen gezet op weg naar een gecoördineerd onderzoeksprogramma. Voort is Noorwegen ook betrokken bij het Britse initiatief van de *Joint Expeditionary Force* (JEF), waaraan ook Nederland deelneemt.

Verenigd Koninkrijk

Met een mogelijk vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de EU, vertrekt een grote militaire speler en permanent lid van de VN-Veiligheidsraad. De

veiligheidscontext van de EU verandert echter niet. Ook blijft het Verenigd Koninkrijk vanzelfsprekend lid van de Navo. De komende periode zal duidelijk moeten worden wat de gevolgen zijn van de Brexit voor de veiligheidssamenwerking tussen het Verenigd Koninkrijk en de EU, en in het bijzonder ten aanzien van de Britse bijdrage aan activiteiten in het kader van het Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB). Het Verenigd Koninkrijk heeft laten weten een betrouwbare en actieve veiligheidspartner te willen blijven. De Brits-Nederlandse bilaterale defensiesamenwerking zal naar verwachting onveranderd blijven. Zo worden geen directe gevolgen verwacht voor de samenwerking in de JEF en de NL/UK *Amphibious Force*.

Nederland zal in eerste instantie met de UK/NL *Amphibious Force* en het JSS aan de JEF bijdragen. Op 30 november 2015 tekende ik met de ministers van Denemarken, Estland, Noorwegen, Letland, Litouwen en het Verenigd Koninkrijk een *Foundation Memorandum of Understanding* over de JEF. Dit MoU wordt in aanloop naar volledige operationele inzetbaarheid van de JEF in 2018 omgevormd naar een *Comprehensive Memorandum of Understanding*. In deze overeenkomst worden de details over informatiesystemen, informatie-uitwisseling, strategische communicatie en logistiek vastgelegd. In 2017 worden diverse grote JEF-oefeningen uitgevoerd en worden diverse *political exercises* gehouden, ook op ministerieel niveau. Vanaf juni 2015 was een Nederlandse stafofficier geplaatst bij de oprichtingseenheid van de JEF. Sinds augustus 2016 heeft Nederland een stafofficier in het JEF-hoofdkwartier geplaatst.

Defensiesamenwerking en de Europese Unie (EU)

In Europees verband zijn verschillende stappen gezet om internationale militaire samenwerking te ondersteunen en te bevorderen. Over de resultaten van het Nederlandse EU-voorzitterschap bent U op 7 juli jl. geïnformeerd (Kamerstuk 24 139, nr. 18). Zo is er tijdens het voorzitterschap hard gewerkt aan de totstandkoming van de *Global Strategy on the EU's Foreign and Security Policy* (hierna: *EU Global Strategy*).

Op 28 juni 2016 heeft de Europese Raad de presentatie van de *EU Global Strategy* verwelkomd. De veiligheids- en defensieaspecten van de strategie zijn voorts onder leiding van Hoge Vertegenwoordiger (HV) Mogherini verder uitgewerkt. Tijdens de Raad Buitenlandse Zaken op 14 november jl. is het *Implementation Plan on Security and Defence* aan de lidstaten gepresenteerd. In dit implementatieplan wordt het ambitieniveau van de EU op veiligheids- en defensie gebied beschreven op basis van de prioriteiten uit de *EU Global Strategy* ten aanzien van het Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB): het beschermen van de EU en de lidstaten; een geïntegreerd crisis- en conflictbeleid; en capaciteitsopbouw van partners.

Voorts worden in het implementatieplan voorstellen aangekondigd ten aanzien van capaciteitsontwikkeling, het verdiepen van defensiesamenwerking, het herzien van structuren om de planning en aansturing van GVDB-missies en operaties te verbeteren, het herzien van de instrumenten voor financiering van missies en operaties, het onderzoeken van de mogelijkheden voor permanent gestructureerde samenwerking (PESCO) en het versterken van samenwerking met partners zoals de Navo en de VN.

Het implementatieplan zal coherent EU-optreden en interoperabiliteit bevorderen. Ik acht het dan ook van belang dat de voorstellen uit het implementatieplan zo

snel mogelijk verder worden uitgewerkt. De verwachting is dat de HV het implementatieplan in december aan de staatshoofden en regeringsleiders zal voorleggen tijdens de Europese Raad.

Ook het Europese Defensie actieplan (EDAP) dat op 30 november a.s. door de Europese Commissie wordt aangenomen, zal dan worden gepresenteerd. Het EDAP krijgt de vorm van een mededeling (*Commission Communication*) en zal zijn gericht op het financieren van defensiegerelateerd onderzoek (waaronder de *Preparatory Action*), het bevorderen van investeringen in toeleveringsketens ter ondersteuning van het MKB, het versterken van de interne defensiemarkt en industrie en het opzetten van een Europees defensiefonds ter ondersteuning van capaciteitsontwikkeling.

Op het gebied van defensiegerelateerd onderzoek zijn belangrijke stappen gezet. Zo is in februari jl. het rapport '*European Defence Research; the case for an EU-funded defence R&T programme*' van de Group of Personalities gepresenteerd. Het rapport heeft een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming en uitwerking van de *Preparatory Action* (PA) inzake GVDB-gerelateerd onderzoek van de Europese Commissie. Met de PA wil de Europese Commissie tussen 2017 en 2020 ervaring opdoen met defensiegerelateerde onderzoeks- en technologieprojecten, waarna een regulier onderzoeksprogramma deel zou kunnen uitmaken van het negende kaderprogramma voor Europees onderzoek (2021–2028). De Commissie zal hier in 2017 25 miljoen euro voor beschikbaar stellen, met de intentie om voor de periode 2017-2019 in totaal 90 miljoen euro te reserveren. Nederland heeft in verschillende bijeenkomsten van het EDA en de Commissie een bijdrage geleverd aan de discussie over de reikwijdte (*scope*), de modaliteiten en het bestuur (*governance*) van de PA. De eerste onderzoeksopdracht wordt in het voorjaar van 2017 verwacht. Nederland streeft ernaar Nederlandse industriële partijen en kennisinstituten zodanig te positioneren dat zij de kansen die de PA zal bieden optimaal kunnen benutten.

Het afgelopen jaar is er ook vooruitgang geboekt op de vier belangrijkste capaciteitsontwikkelingsprogramma's die de Europese Raad is overeengekomen: *Air-to-Air Refueling* (AAR), *Remotely Piloted Aircraft Systems* (RPAS), *Governmental Satellite Communication* en *Cyber Defence*. Ten aanzien van AAR heeft de Navo eind juli namens Nederland en Luxemburg met de firma Airbus een contract getekend voor de aanschaf van twee *Multi-Role Tanker Transport* (MRTT)-vliegtuigen. Naast de aanschaf van twee MRTT-vliegtuigen behelst het contract met Airbus ook een optie voor zes extra vliegtuigen als andere landen toetreden. België, Duitsland en Noorwegen hebben hiervoor belangstelling. Met de aanschaf van de MRTT-toestellen wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan het terugdringen van de tekorten in de Navo en de EU op het gebied van tanker- en transportcapaciteit. De eerste vliegtuigen worden in 2020 geleverd.

Frankrijk, Duitsland en Italië werken aan de gezamenlijke ontwikkeling van een *Medium Altitude Long Endurance Remotely Piloted Aircraft System* (MALE RPAS). Onder leiding van Spanje wordt gewerkt aan een programma over satellietcommunicatie. Voor het vierde programma, *Cyber Defence*, is vastgesteld dat er in het kader van het versterken van capaciteiten behoefte is aan meer aandacht voor cyber en intensievere oefeningen en trainingen. Ook is er behoefte aan verbeterde informatie-uitwisseling tussen de landen en de EU. Nederland volgt de ontwikkelingen in de bovengenoemde programma's op de voet.

Ook is er vooruitgang geboekt in het kader van het *European Union Police Services Training Programme* (EUPST II). De Koninklijke Marechaussee is voorzitter van het consortium dat het trainingsprogramma gedurende de periode 2015-2018 uitvoert. Het programma bevordert de opbouw van politie- en gendarmecapaciteiten en bevordert interoperabiliteit en harmonisatie, en het internationale netwerk voor deelname aan crisisbeheersingsoperaties voor de EU, de VN, de Afrikaanse Unie (AU) en andere internationale organisaties. Het afgelopen jaar zijn er ongeveer 1.000 politiemensen en gendarmes opgeleid met behulp van grootschalige oefeningen, trainingen en conferenties.

Defensiesamenwerking in de Navo

De Navo is de hoeksteen van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag vormt de ultieme veiligheidsgarantie voor Nederland. In bondgenootschappelijk verband levert Nederland een bijdrage aan het uitvoeren van de drie kerntaken van de Navo, te weten de collectieve verdediging, crisisbeheersing en coöperatieve veiligheid.

In het licht van de verslechterde Europese veiligheidssituatie is er hernieuwde aandacht voor de collectieve verdediging en afschrikking. De Navo neemt maatregelen om zich aan de veranderde veiligheidsomgeving aan te passen. Samen met de andere bondgenoten geeft Nederland hier uitvoering aan.

Tijdens de Navo-top in Wales in 2014 werd het *Readiness Action Plan* (RAP) aangenomen en werd besloten tot de uitbreiding van de *NATO Response Force* (NRF) van 13.000 naar 40.000 militairen. In Wales werd tevens besloten tot de oprichting van de *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF) binnen de NRF. De eenheden die landen leveren aan de NRF moeten sneller dan voorheen gereed zijn voor inzet. Tijdens de Top in Warschau op 8 en 9 juli jl. werd vastgesteld dat de uitbreiding en herstructurering van de NRF zijn voltooid. De Navo beschikt nu over verbeterde capaciteiten om een bedreigde bondgenoot snel te versterken.

Nederland levert in beginsel elk jaar eenheden aan de NRF. In 2016 zijn een Nederlandse brigadestaf en een luchtmobiel infanteriebataljon met eigen ondersteuning beschikbaar om de VJTF in voorkomend geval te versterken. Nederland levert in 2016 tevens een amfibische taakgroep voor de maritieme component van de NRF en mijnenjagers voor de mijnenjagerverbanden van de Navo. Ook in 2017 zal Nederland bijdragen leveren aan de NRF. Een squadron mariniers met eigen ondersteuning maakt in dat jaar deel uit van de landcomponent van de VJTF onder leiding van het Verenigd Koninkrijk. Verder levert Nederland voor periodes van drie tot vier maanden twee mijnenjagers en twee fregatten aan de staande vlootverbanden van de Navo.

In de veranderde Europese veiligheidsomgeving stelt de Navo niet alleen hogere eisen aan de eenheden die Nederland aan de NRF bijdraagt, maar ook aan de krijgsmacht als geheel. In de *overview* van de *NATO Defence Planning Capability Review* (Kamerstuk 28 676, nr. 241) staat dat de Navo vindt dat de gereedheid en inzetbaarheid van de krijgsmacht moeten worden verbeterd en dat Nederland moet beschikken over eenheden die zich kunnen handhaven op de hoogste geweldsniveaus. Om aan de hogere Navo-eisen te voldoen, acht de Navo het noodzakelijk om verder te investeren in materieel, personeel, voorraden en (gevechts)ondersteuning.

Naast snel inzetbare eenheden vraagt afschrikking om een vooruitgeschoven aanwezigheid van Navo-strijdkrachten in het oostelijk deel van het verdragsgebied. Tijdens de Top in Warschau is daarom besloten tot de aanwezigheid van multinationale *battlegroups* in de Baltische staten en Polen. Als betrouwbare bondgenoot zal Nederland de vooruitgeschoven aanwezigheid ondersteunen. Onder leiding van Duitsland levert Nederland een eenheid van maximaal compagniesgrootte met eigen ondersteuning aan de *battlegroup* in Litouwen. Daarnaast heeft Nederland een bijdrage van enkele militairen toegezegd aan de zogenoemde *tailored forward presence* in Bulgarije en Roemenië.

Tot slot wordt in Navo-verband gewerkt aan gezamenlijke capaciteitenontwikkeling. De bondgenoten werken in zogenoemde *smart defence* projecten samen om capaciteitstekorten aan te pakken en de interoperabiliteit te versterken. Door samenwerking bij verwerving, ontwikkeling en instandhouding van capaciteiten, kunnen tekorten worden weggewerkt en kunnen mogelijk besparingen worden behaald bij aanschaf en exploitatie. Een voor Nederland belangrijk *Smart Defence* project is de ontwikkeling van een detectiecapaciteit van ballistische raketten in de hogere luchtlagen op schepen (SMART-L).

DE MINISTER VAN DEFENSIE

J.A. Hennis-Plasschaert

Bijlage 1: Bijdragen aan operaties en operationele samenwerkingsverbanden

Deze bijlage bevat een overzicht van operaties en operationele samenwerkingsverbanden waaraan Defensie wel bijdraagt of juist geen bijdrage levert. Het overzicht bevat de operaties van EU, Navo en VN, en daarnaast overige coalitieoperaties zoals die tegen ISIS. Het overzicht van operationele samenwerkingsverbanden is beperkt tot de verbanden waarbij Europese landen zijn betrokken.

In Europa bestaat een aantal samenwerkingsverbanden waaraan Nederland niet meedoet, zoals Nordefco (enkele Noordse landen), de Visegrad-groep (Hongarije, Polen, Tsjechië en Slowakije) en het Eurokorps, alsmede de bilaterale samenwerking tussen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, tussen Frankrijk en Duitsland en tussen Duitsland en Polen. Het gaat hierbij overwegend om regionale of bilaterale samenwerking tussen landen waarbij Nederland geen rol heeft te spelen.

Operaties

Voor de bijzonderheden van de operaties met Nederlandse betrokkenheid verwijs ik naar de desbetreffende art. 100-brieven en de tussentijdse evaluatie van lopende operaties van 18 mei jl. (Kamerstuk 29 521, nr. 315).

Operaties met Nederlandse deelname van eenheden en/of militairen:

Navo: *Resolute Support Mission* (Afghanistan), KFOR (Kosovo), SNMG-2 in het kader van beheersing migratiestromen in de Egeïsche Zee (Zr.Ms. De Ruyter), NATO Support of African Union.

EU (inclusief enkele civiele missies): EUFOR Althea (Bosnië-Herzegovina), EULEX (Kosovo), EUNAVFOR Somalië/ATALANTA (Hoorn van Afrika), EUNAVFOR MED/Sophia (Middellandse Zee), EUTM Somalië, EUTM Mali, EUCAP Sahel Mali, EUBAM Rafah (Gaza, standby), EULPC (Tunesië), EUBAM Libië (Tunesië).

Militaire operaties van de EU worden geleid door een van de vijf operationele hoofdkwartieren (OHQ's) die lidstaten hiervoor ter beschikking hebben gesteld. Dit zijn hoofdkwartieren in Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Italië en het Verenigd Koninkrijk. Nederland levert op dit moment militairen aan het OHQ in Italië ten behoeve van EUNAVFOR MED (Middellandse Zee) en die in het Verenigd Koninkrijk ten behoeve van EUNAVFOR Somalië.

FRONTEX: *Border Security Teams* in het kader van beheersing migratiestromen in de Egeïsche Zee.

VN: MINUSMA (Mali), UNMAS (Mali), UNTSO (Midden-Oosten), UNDOF (Midden-Oosten), UNMISS (Zuid-Soedan), UNAMA (Afghanistan).

Overig: Bestrijding ISIS, *Capability Building Mission Iraq* (CBMI): training van Iraakse en Koerdische strijdkrachten, *force protection* eenheid ter beveiliging van het Belgische luchtmachtdetachement, individuele militairen op hoofdkwartieren in Bagdad, Qatar en Koeweit; *Vessel Protection Detachments* in de Indische Oceaan/Arabische Zee, USSC (Palestijnse gebieden), *Combined Maritime Forces* Bahrein, *Netherlands Liaison Team* CENTCOM (NTLC), ACOTA trainingsmissies (Afrika).

Operaties zonder Nederlandse betrokkenheid:

Navo: *Sea Guardian* (de opvolger van de operatie *Active Endeavour*); *Ocean Shield*.

EU (inclusief enkele civiele missies): EUTM CAR (Centraal-Afrikaanse Republiek), EUCAP Sahel Niger, EUCAP Nestor (Hoorn van Afrika), EUAM Oekraïne, EUBAM Moldavië en Oekraïne, EUMM Georgië, EUPOL Afghanistan, EUPOL COPPS (Palestijnse gebieden).

VN: UNMIK (Kosovo), UNFICYP (Cyprus), UNIFIL (Libanon), UNMIL (Liberia), UNOCI (Ivoorkust), UNAMID (Darfur), MONUSCO (Congo), UNISFA (Abyei, betwist door Soedan en Zuid-Soedan), MINUSCA (Centraal-Afrikaanse Republiek), MINURSO (Westelijke Sahara), UNMOGIP (India en Pakistan), MINUSTAH (Haïti).

Operationele samenwerkingsverbanden

Wisselende bijdragen

Navo:

In 2017 stelt Nederland eenheden beschikbaar aan de *NATO Response Force* (NRF). Nederland levert een *raiding* squadron mariniers met gevechtssteun en logistieke ondersteuning (een eenheid van compagniegrootte) aan de door het Verenigd Koninkrijk geleide *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF). Tevens levert Nederland een bijdrage aan de *Standing Naval Forces* (SNF). Twee mijnenjagers maken elk voor een periode van drie tot vier maanden deel uit van de staande mijnenbestrijdingsverbanden van de Navo. Verder levert Nederland een fregat, voor twee perioden van drie maanden, waarvan de eerste periode met een NH-90 helikopter. In de tweede helft van het jaar is voorts een onderzeeboot op afroep beschikbaar voor de SNF. Daarnaast levert Nederland in 2017 vier F-16's voor *Baltic Air Policing*. Tot slot stelt Nederland samen met Duitsland het hoofdkwartier van het Eerste Duits-Nederlandse Legerkorps als *Joint Task Force Headquarters* beschikbaar aan de Navo. Dit hoofdkwartier zal van juli 2017 tot juli 2018 gereedstaan om deze rol te vervullen.

EU:

Nederland levert in de tweede helft van 2016 een bijdrage aan de *EU Battlegroup* met twee pantserinfanteriecompagnieën, een verkenningspeloton en twee Chinook-transporthelikopters, alsmede ondersteunende eenheden. Tevens maakt een aantal stafofficieren deel uit van het *Force Headquarters* (FHQ) en aan het *Operational Headquarters* (OHQ) dat het FHQ aanstuurt. In 2017 levert Nederland haar bijdrage in de vorm van het aanwijzen van stafofficieren als *EU primary augmentees* (EUPA's). De *EU Battlegroups* kunnen indien nodig een beroep doen op deze EUPA's ten behoeve van het vullen van de relevante hoofdkwartieren. In 2018 vervult Nederland samen met België en Luxemburg de rol van *Framework Nation* voor de *EU Battlegroup* 2018-I en 2018-II.

Permanente bijdragen

Navo:

Nederland is vertegenwoordigd in alle hoofdkwartieren die worden gerekend tot de *NATO Command Structure*:

- SHAPE in Mons (België) en SACT in Norfolk, Virginia (VS);
- *Joint Force Command* in Brunssum en in Napels (Italië);

- hoofdkwartieren voor maritieme strijdkrachten (Northwood, VK), landstrijdkrachten (Izmir, Turkije), en luchstrijdkrachten (Ramstein, Duitsland);
- *NATO CIS Group* in Mons (België) voor communicatie- en IV-capaciteiten.

Daarnaast zijn er acht snel ontplooibare Navo-hoofdkwartieren voor landoperaties die worden gerekend tot de *NATO Force Structure*. Een daarvan is het Duits-Nederlandse legerkorps hoofdkwartier in Münster (1GNC) waaraan Nederland een substantiële bijdrage levert. De snel ontplooibare hoofdkwartieren waarin Nederland op beperkte schaal is vertegenwoordigd, zijn die in het Verenigd Koninkrijk (ARRC), Italië (RDC-IT), Turkije (RDC-TU) en Frankrijk (RRC-FR). Ook is Nederland vertegenwoordigd in het hoofdkwartier onder Deense, Duitse en Poolse leiding in het Poolse Szczecin dat wordt omgevormd tot een snel inzetbaar hoofdkwartier (*Multinational HQ North-East*). De hoofdkwartieren waarin Nederland niet is vertegenwoordigd, zijn die in Spanje (RDC-SP) en Griekenland (RDC-GR). Snel inzetbare maritieme Navo-hoofdkwartieren bevinden zich in Italië, Spanje, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Portugal. Nederland is vertegenwoordigd in de drie laatstgenoemde hoofdkwartieren.

Tevens levert Nederland bijdragen aan de AWACS-eenheid van de Navo in Geilenkirchen en de in oprichting zijnde *NATO Allied Ground Surveillance Force* in het Italiaanse Sigonella.

In 2015 is besloten tot de oprichting van acht *NATO Force Integration Units* (NFIU's) als onderdeel van de geruimtelijke maatregelen voor de oostelijke bondgenoten. De NFIU's zullen onder meer de snelle ontplooiing van de VJTF kunnen faciliteren. Nederland is betrokken bij de NFIU's in Polen en de drie Baltische staten. Andere NFIU's worden gevestigd in Slowakije, Hongarije, Roemenië en Bulgarije.

Verder stationeert Nederland vanaf maart 2017 een infanteriecompagnie in Litouwen in het kader van de *enhanced forward presence*, als onderdeel van een door Duitsland geleide *Battlegroup*. Ten slotte heeft Nederland een bijdrage toegezegd aan de zogenoemde *tailored forward presence* in Bulgarije en Roemenië, die kan bestaan uit enkele stafofficieren en, op incidentele basis, enkele waarnemers bij militaire oefeningen.

EU:

De EU beschikt niet over eigen operationele hoofdkwartieren. Nederland levert proportionele bijdragen aan onder andere het Europees Defensie Agentschap (EDA), het EU Militair Comité, de EU Militaire Staf en het EU-operatiecentrum in Brussel. Voor de aansturing van militaire operaties van de EU zijn vijf operationele hoofdkwartieren beschikbaar die Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Italië en het Verenigd Koninkrijk ter beschikking hebben gesteld. Nederland draagt hieraan bij als daartoe een concrete aanleiding toe. Hierop is ingegaan in de paragraaf over operaties van deze bijlage.

Bijlage 2: Overzicht van samenwerkingsthema's

Deze bijlage bevat een overzicht van de belangrijkste samenwerkingsthema's per land of categorie landen, alsmede van de samenwerking in multinationaal verband. Mede vanwege het overwegend vertrouwelijke karakter van internationale samenwerking is dit overzicht niet uitputtend. Bij de meeste projecten gaat het om een doorlopend proces. Indien van toepassing is een streefdatum vermeld.

Bij elk samenwerkingsaspect is vermeld, indien het geen defensiebrede projecten betreft, welke operationele commando's hierbij betrokken zijn (Commando Zeestrijdkrachten: CZSK, Commando Landstrijdkrachten: CLAS, Commando Luchstrijdkrachten: CLSK, Commando Koninklijke Marechaussee: CKMar). Bij projecten die betrekking hebben op samenwerking bij ontwikkeling en aanschaf van materieel zijn ook de defensieonderdelen Bestuursstaf (BS) en Defensie Materieel Organisatie (DMO) betrokken. DMO adviseert de BS in de behoeftestellingsfase over de mogelijkheden tot internationale samenwerking en leidt de Nederlandse deelname aan internationale materieelprojecten. Bij enkele projecten op het gebied van logistiek speelt het Commando DienstenCentra (CDC) een rol.

Samenwerkingsgebieden met België en Luxemburg

Structurele samenwerking op basis van de ministeriële verklaring van 18 april 2012, geleid door een tri-nationale stuurgroep. Luxemburg heeft in 2016 het voorzitterschap hiervan, Nederland neemt dit in 2017 over.

Helikopters: België en Nederland hebben een uitwisselingsprogramma voor vliegers en daarnaast een coördinatiecel voor samenwerking bij de inzet van helikopters voor oefeningen. De gezamenlijke training op en het onderhoud van de NH-90 helikopter wordt verder uitgewerkt. Hierbij wordt onder meer gekeken naar gezamenlijk configuratiemanagement, hoger onderhoud en gezamenlijke instandhoudingscontracten. Een binationale logistieke eenheid op de vliegbasis Woensdrecht beheert de gezamenlijke reservedelenvoorraad van de NH-90. België en Nederland onderzoeken de mogelijkheden voor een gezamenlijke expeditie-eenheid, zoals die ook bestaat op het gebied van F-16's. (CZSK, CLSK, DMO)

Gevechtsleiders luchtmacht: leerlingen worden uitgewisseld bij de opleiding tot gevechtsleider. (CLSK)

Luchtruimbewaking: Vanaf 1 januari a.s. zijn België en Nederland bij toerbeurt verantwoordelijk voor de bewaking met jachtvliegtuigen van het hele Benelux-luchtruim. Het betreft zowel militaire dreigingen als civiele vliegtuigen waarvan een terroristische dreiging uitgaat (*Renegade*). Luxemburg heeft daarbij voor het eigen luchtruim het gebruik van dodelijk geweld uitgesloten. België, Nederland en Luxemburg zijn met Frankrijk en Duitsland in gesprek over aanvullende samenwerking. (CLSK)

Bestrijding ISIS: Tot 1 juli 2015 namen België en Nederland beide met F-16's aan deze operatie deel. Van 1 juli 2015 tot 1 juli jl. heeft Nederland deze F-16 taak vervuld, waarbij België een bijdrage heeft geleverd aan de bescherming van de eenheid op de grond (*force protection*). Vanaf 1 juli jl. heeft België Nederland afgelost bij de inzet van F-16's en vervult Nederland deze beschermingstaak.

Korps Mariniers en Lichte Brigade

In juni 2016 hebben de Belgische commandant van de Landcomponent en de Nederlandse commandant Zeestrijdkrachten een overeenkomst getekend over verdieping van de samenwerking tussen het Korps Mariniers en de Belgische Lichte Brigade. Het Korps Mariniers gaat delen van de Lichte Brigade trainen in het amfibisch optreden en het optreden in extreme omstandigheden.

Opleiding & training: de drie landen maken steeds meer wederzijds gebruik van bestaande opleidings- en oefenfaciliteiten, zoals op het gebied van civiel-militaire samenwerking (CIMIC), explosievenopruiming (EOD), verdediging tegen chemische, biologische, radiologische en nucleaire stoffen (CBRN), vuursteun, genie, logistiek, informatie-operaties en *Counter*-IED. Waar mogelijk worden doctrines en syllabi gesynchroniseerd om tot gezamenlijke opleidingen te komen. De gezamenlijke paraschool in het Belgische Schaffen organiseert inmiddels de gezamenlijke basisopleiding automatische opening en die voor *jumpmaster*. (CZSK, CLAS, CLSK)

Tactische oefeningen en schietseries: sinds begin 2014 maken Nederlandse en Belgische landmachteenheden gezamenlijk gebruik van het schiet- en oefenterrein in het Duitse Bergen-Hohne. Sinds 2016 wordt daarbij een geïntegreerde trainingsagenda gehanteerd. De ontwikkeling van een Benelux-centrum voor simulaties van landoptreden in Amersfoort is in onderzoek. (CLAS)

Operationele landmachtsamenwerking: België, Luxemburg en Nederland hebben in 2016 een *Letter of Intent* getekend over samenwerking tussen de Belgische *Medium Brigade*, de Nederlandse 13^e Lichte Brigade en het Luxemburgse *Centre Militaire d'Instruction*. (CLAS)

Special Forces: verdergaande samenwerking op het gebied van gereedstelling en inzet. Het streven is regelmatig een geïntegreerde bijdrage te leveren aan de snel inzetbare eenheden van EU en Navo. (CZSK, CLAS)

Uitwisseling officieren: de uitwisseling van Belgisch-Nederlandse officieren bij de nationale staven, de staven van operationele commando's, DMO en bij eenheden is succesvol gebleken en zal worden voortgezet. (CZSK, CLAS, CLSK)

Militaire gezondheidszorg: gezamenlijke training en oefening van medische evacuaties per helikopter en per vliegtuig (*Luxemburg Air Rescue*). Op basis van operationele testen blijkt een gezamenlijk concept voor medische zorg aan boord van schepen zinvol. De ontwikkeling van gezamenlijke opleidingen voor geneeskundig personeel is begonnen. (CZSK, CLAS, CLSK)

Verkenningen (ISTAR): het betreft een gezamenlijke opleidingskalender en opleidingen, en het streven naar nauwe samenwerking tussen België, Luxemburg en Nederland op het gebied van tactische onbemande vliegtuigen. Het betreft de verwerving, onderhoud en de wijze van inzet van mini-UAV's, vergelijkbaar met de *Raven*, en tactische UAV's voor de korte afstand, vergelijkbaar met de *Scan Eagle*. (DMO, CLAS)

Officiersopleidingen: de samenwerking bij hogere stafcursussen wordt voortgezet en een studie naar de verdere integratie van vervolg- en masteropleidingen is gaande. (CDC)

Wapenbeheersing: sinds 2013 is het *Benelux Arms Control Agency (BACA)* actief op het gebied van wapenheersingsinspecties. De Belgische, Luxemburgse en Nederlandse eenheden zijn samengevoegd onder één gezamenlijk commando en de eenheid is gestationeerd in het Belgische Peutie. Het BACA wordt aangestuurd door een tri-nationale stuurgroep. (CZSK, CLAS, CLSK)

Benesam: het voortzetten van de marinesamenwerking in het kader van Benesam. De Belgische en Nederlandse marines zijn vergaand geïntegreerd ten aanzien van onderhoud, gereedstelling, opleidingen en staven. (CZSK, DMO)

Marineschepen: samenwerking bij de modernisering en het onderhoud van de M-fregatten en het onderhoud van de mijnenjagers. Beide landen streven naar de gezamenlijke vervanging van de mijnenjagers en de M-fregatten. Een *Letter of Intent* hierover is in voorbereiding. (DMO, CZSK)

Smart Vest: de verwerving van een communicatie-, informatie- en beschermingssysteem voor individuele militairen. *Smart Vest* is het gemeenschappelijke element van de drie nationale programma's, in Nederland bekend als Verbeterd Operationeel Soldaat Systeem (VOSS). Voor de aanbesteding van het Smart Vest treedt Nederland op als *single contracting nation* namens de drie Benelux-landen. De pre-serie is in 2016 door alle drie de landen afgenomen om de producten te testen. (DMO, CZSK, CLAS)

Overig materieel: het betreft onder meer de gezamenlijke verwerving van graafmachines, de aankoop en het beheer van reservedelen voor de NH-90 helikopter en samenwerking op het gebied van munitie. (DMO, CZSK, CLAS en CLSK)

Investeringsplan: een onderzoek naar de mogelijkheden voor gemeenschappelijke verwerving, standaardisatie en interoperabiliteit.

EUBG 2018: de drie landen zijn begonnen met de voorbereidingen voor een door de Benelux geleide EU *Battlegroup* in 2018, waarbij Nederland in het eerste en België in het tweede half jaar de *Force Commander* levert, terwijl Nederland het volledige jaar als *secretary nation* zal optreden. (CLAS, CLSK)

Naval Mine Warfare Centre of Excellence: het voortzetten en verbreden van de samenwerking in het kennisgebied maritieme mijnenbestrijding bij het Belgisch-Nederlandse Naval Mine Warfare Centre of Excellence (NMW COE) in Oostende. (CZSK)

Samenwerkingsgebieden met Duitsland

Enkele van de genoemde onderwerpen vloeien voort uit de *Declaration of Intent* die beide ministers van Defensie hebben getekend op 28 mei 2013. Andere samenwerkingsgebieden zijn al van oudere datum.

Operationele integratie Seebataillon: het Duitse *Seebataillon* zal in 2018 volledig interoperabel zijn met eenheden van de vloot en mariniers zodat een geïntegreerde inzet vanaf LPD's en het JSS mogelijk is. Op 4 februari jl. hebben de ministers daartoe een LoI getekend. (CZSK)

Medegebruik JSS: Duitsland zal onder voorwaarden gebruik kunnen maken van het JSS voor strategisch transport en *seabasing*. Daarbij wordt gewerkt aan interoperabiliteit tussen het JSS en Duitse *enablers* zoals helikopters en medische eenheden. Op 4 februari 2016 hebben de ministers van Defensie daartoe een LoI getekend.

Duits-Nederlands legerkorps hoofdkwartier: het consolideren van de geïnstitutionaliseerde samenwerking van beide *Framework Nations*, Nederland en Duitsland, door oefeningen en inzet. Dit hoofdkwartier wordt verder ontwikkeld tot *Joint Task Force Land* HQ en is aangeboden als hoofdkwartier aan de Navo voor 2019. (CLAS)

Luchtmobiele brigade: verdergaande samenwerking door de integratie van de 11^e Luchtmobiele Brigade in de *Division Schnelle Kräfte*. De geïntegreerde eenheid is vanaf 2019 volledig operationeel inzetbaar. (CLAS)

Tanks en 43^e Gemechaniseerde Brigade: Defensie streefde al enige tijd naar het behoud van kennis en expertise met betrekking tot het optreden met en tegen tanks. In het overleg met Duitsland daarover bleken verdergaande stappen mogelijk. Besloten is tot de integratie van de 43^e Gemechaniseerde Brigade in de Duitse Eerste Pantserdivisie die in 2020 gereed moet zijn. De Nederlandse brigade wordt onderdeel van de Duitse divisie, terwijl een Duits tankbataljon onderdeel wordt van de Nederlandse brigade en Nederland het personeel levert voor een compagnie van dit Duitse tankbataljon. De Nederlandse militairen maken daarbij gebruik van Duitse tanks. (CLAS)

Lucht- en raketverdediging: verdergaande samenwerking van de grondgebonden en maritieme lucht- en raketverdediging waaronder Patriots en de SMART-L radar. (DMO, CZSK, CLAS en CLSK)

Artillerie: verdergaande samenwerking en uiteindelijk de integratie van artillerie-eenheden (onderwijs en training, onderhoud, verwerving onderdelen en operationeel optreden). Deze plannen zullen in de periode tot 2020 worden uitgewerkt. Ook België is hierbij betrokken. (CLAS, DMO)

Doctrine: ontwikkeling van gezamenlijke doctrines. (CZSK, CLAS)

Cyber: onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van cyber. (Defensie Cyber Commando)

Uitwisseling van personeel: uitwisseling bij nationale staven, staven van de operationele commando's en eenheden, zodat er wederzijds kennis en begrip ontstaat over de manier van opereren. (CZSK, CLAS, DMO)

Opleidingen & training: gebruikmaken van elkaars opleidingen en trainingsfaciliteiten. Hierdoor ontstaan schaalvoordelen en wordt het personeel op vergelijkbare wijze opgeleid, wat bevorderlijk is voor samenwerking en uitwisseling. (CZSK, CLAS, CLSK)

Oefenmogelijkheden: Duitsland beschikt over veel goede en grote oefengebieden waarvan Nederland veelvuldig gebruik maakt en wil blijven maken. (CZSK, CLAS, CLSK)

Militaire gezondheidszorg: gezamenlijk opleiden van vliegend personeel; training ter voorbereiding op uitzendingen; kennisuitwisseling; ontwikkelen van een Trauma Registratie Systeem en een modulaire *Role 2/3* capaciteit (beide Navo-projecten); gezamenlijke en gedeelde onderzoeksprogramma's; role 2/3 op JSS. (CDC/DGO, CLAS, CLSK, CZSK)

Joint capaciteiten: onderzoeken van samenwerking op het gebied van *joint* capaciteiten zoals logistiek, CBRN, CIMIC, inlichtingen, elektronische oorlogvoering en commando- en informatiesystemen (CIS).

Capaciteitenontwikkeling: vergelijken en waar mogelijk synchroniseren van capaciteitenontwikkeling, zoals plannen voor marinebouw. (DMO, CZSK, CLAS, CLSK)

Materieel: het bestendigen van de samenwerking bij lopende projecten en gemeenschappelijk gevoerde munitie en systemen zoals Fennek, Boxer, Pantserhouwitser, NH-90 en SMART-L, alsmede het onderzoeken van de samenwerking voor nieuwe systemen of vervanging van systemen. (DMO, CZSK, CLAS, CLSK)

CSSM: het voortzetten en verbreden van de samenwerking in het kennisgebied scheepssignatures bij het Duits-Nederlandse *Centre for Ship Signature Management* (CSSM) in Eckernförde (DEU). (DMO, CZSK)

Samenwerkingsgebieden met Frankrijk

Opleiding & training: het consolideren en actief verder zoeken naar nieuwe mogelijkheden tot samenwerking op het gebied van opleiding en training. De commandanten van beide landmachten hebben een *Letter of Intent* opgesteld, waarin de wens tot verdere samenwerking op dat gebied wordt onderschreven. Ook werd een 'partnerschap' opgezet tussen de 13^e Lichte Brigade in Oirschot en de 9^e *Brigade d'Infanterie de Marine* uit Poitiers. Het betreft kennisontwikkeling op het gebied van gemotoriseerd optreden, mogelijkheden voor trainen op divisieniveau, kennis van optreden op het Afrikaanse continent en nationale operaties. (CLAS)

Jungleschool: Defensie maakt gebruik van de Franse jungleschool in Frans Guyana. (CZSK, CLAS)

Uitwisseling officieren: de Frans-Nederlandse uitwisseling van officieren bij nationale staven, de staven van operationele commando's en bij eenheden wordt bestendigd. (CZSK, CLAS, CLSK, CKMar)

Politiemissies: het onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van politiemissies. (CKMar)

Nationale operaties: het uitwisselen van kennis en ervaring op het gebied van nationale operaties. (CLAS, CKMar)

Sub-Sahara: het intensiveren van de samenwerking met Frankrijk in deze regio. (CLAS)

Anti-drugoperaties: het intensiveren van de samenwerking in het Caribisch gebied, samen met de Verenigde Staten. (CZSK, CKMar)

Capaciteitenontwikkeling: samenwerking bij de capaciteitenontwikkeling van op afstand bestuurbare onbemande systemen. (DMO, CLAS)

Cyber: onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van cyber.

Officiersopleidingen: Nederland laat officieren studeren aan de *Ecole de Guerre* en in het Franse equivalent van de Middelbare Defensie Vorming voor officieren in de rang van kapitein of majoor. (CZSK, CLAS, CKMar)

Quadri Parti Cooperation: het consolideren en verder versterken van de samenwerking tussen St. Maarten, St-Martin, Frankrijk en Nederland bij onder meer Kustwacht, grensbewaking, criminaliteitsbestrijding, gezondheidszorg, informatie-uitwisseling en gezamenlijk oefenen. (CZSK, CLAS, CKMar)

Samenwerkingsgebieden met Noorwegen

Hoge Noorden: het strategisch belang van het hoge Noorden neemt toe door het slinken van de ijskap. Hierdoor worden de noordelijke vaarroutes aantrekkelijk, komen er meer toeristische mogelijkheden, ontstaan nieuwe visgebieden en nemen de mogelijkheden van olie- en gaswinning toe. Nederland volgt het multilaterale overleg tussen betrokken landen met grote belangstelling.

Jachtvliegtuigen: Nederland en Noorwegen werken nauw samen op het gebied van de F-16 en de F-35. Beiden landen hebben besloten de F-35 aan te schaffen en onderzoeken welke mate van samenwerking mogelijk is, eventueel in combinatie met andere F-35 gebruikers zoals Groot-Brittannië en Italië. Mogelijke samenwerkingsgebieden zijn opleiding en training van vliegers en onderhoudspersoneel, onderhoud van de *airframes* en gezamenlijk optreden als Europese F-35 partners. De Noorse en Nederlandse luchtmachten onderzoeken bijvoorbeeld de mogelijkheden voor de oprichting van een F-35 *Weapon Instructor Course* en hebben daarover een LoI getekend. (CLSK, DMO)

Onderzeeboten: Nederland en Noorwegen onderzoeken mogelijkheden voor nauwere samenwerking. Groot-Brittannië, Noorwegen en Nederland werken nauw samen bij de opleiding van toekomstige onderzeebootcommandanten in de *Submarine Command Course*. (CZSK)

UK/NL Amphibious Force: Noorwegen heeft belangstelling voor nauwere samenwerking met de UK/NL *Amphibious Force*. De mogelijkheden worden onderzocht. (CZSK)

Oefenmogelijkheden: de uitgestrektheid en klimatologische omstandigheden maken Noorwegen en andere landen in de regio aantrekkelijk voor oefeningen en training. Nederland maakt hier veelvuldig gebruik van en wil dit blijven doen. (CZSK, CLAS, CLSK)

Mijnenbestrijding: Noorwegen ondersteunt de Belgisch-Nederlandse mijnenbestrijdingsschool in Oostende met expertise op het gebied van mijnenleggen, mijnenvegen en het gebruik van onderwater *Remotely Operated Vehicles*. (CZSK)

Army Cooperation Initiative (ACI): op landmachtgebied wordt onder meer samengewerkt bij doctrinevorming en ISTAR. Ook op andere gebieden worden steeds mogelijkheden voor samenwerking onderzocht. (CLAS)

VJTF: Duitsland, Nederland en Noorwegen voorzien een gezamenlijke bijdrage aan de VJTF in 2019. (CLAS)

Cyber: onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van cyber.

Strategic Mutual Assistance in Research and Technology (SMART): Nederland en Noorwegen werken samen aan het project SMART over samenwerking bij kennis en innovatie, waarvan een eerste pilot over de periode tot 2018 zich richt op het CBRN-gebied. Op 29 oktober 2015 is een MoU ondertekend over samenwerking op dit gebied.

Opleidingen: In het studiejaar 2016-2017 neemt een Nederlandse officier deel aan de Noorse hogere militaire vorming. In daarop volgende studiejaar zullen meer Nederlandse officieren dat gaan doen. De Noorse Defensieacademie wil nauwer met de NLDA gaan samenwerken.

Samenwerkingsgebieden met het Verenigd Koninkrijk

UK/NL Amphibious Force: sinds 1973 zijn Britse en Nederlandse marinierseenheden geïntegreerd in de UK/NL *Amphibious Force*. Zij maken gebruik van dezelfde doctrines, technieken en tactieken, trainen en oefenen gezamenlijk en zij kunnen overal ter wereld als eenheid worden ingezet. (CZSK)

Opleiding & Training: Nederland maakt gebruik van faciliteiten in het Verenigd Koninkrijk voor tactische oefeningen van de marine, landmacht en luchtmacht en het opwerken en trainen van Nederlandse marine-eenheden door deelneming aan de *Flag Officer Sea Training (FOST)*. Nederlands personeel neemt structureel deel aan Britse opleidingen. De training van maritieme helikopterbemanningen gebeurt in het Verenigd Koninkrijk en bovendien maken Nederlandse Chinook-bemanningen gebruik van Britse simulatoren. In het kader van het *Multi Role Tanker Transport (MRTT)* programma wordt samen met de *Royal Air Force (RAF)* gewerkt aan het opleiden van twee tot vier vliegers en mogelijk technisch personeel bij een Brits bedrijf. De onderzeediensten van Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk en Nederland werken nauw samen bij de opleiding van onderzeebootcommandanten. (CZSK, CLSK)

Doctrine en Concept Development & Experimentation (CD&E): het Verenigd Koninkrijk is een vooraanstaand land op deze gebieden. (CLAS)

Officiersopleidingen: Nederland laat officieren studeren aan het *Royal College of Defence studies* (leergang (internationaal) topmanagement) en de *Advanced Command and Staffcourse* (het Britse equivalent van de Hogere Defensie Vorming). (CZSK, CLAS, CKMar)

Uitwisseling personeel: het VK en Nederland hebben een uitwisselingsprogramma voor officieren en onderofficieren bij de marine (staf, instructie/training en aan boord), de DMO (instandhouding), bij de landmacht (doctrineontwikkeling) en bij de luchtmacht (helivliegers). (CZSK, CLAS, CLSK, DMO)

Onderhoud: beide landen beschikken over een gezamenlijke pool voor het onderhoud aan de gasturbines van de Luchtverdedigings- en Commandofregatten en M-fregatten. (CZSK, DMO)

F-35: het Verenigd Koninkrijk en Nederland voeren samen met Australië en de Verenigde Staten de operationele testfase van de F-35 uit. (CLSK, DMO)

Joint Expeditionary Force (JEF): het Verenigd Koninkrijk heeft met Denemarken, Estland, Letland, Litouwen, Nederland en Noorwegen op 30 november 2015 een MoU getekend over deelname in de JEF. Het betreft een expeditie-eenheid voor snelle inzet, opgebouwd rond Britse eenheden, concepten en voorzieningen. Het streven is dat de JEF in de internationale samenstelling operationeel zal zijn vanaf 2018, waarbij zal worden gebruikgemaakt van (niche)capaciteiten van de genoemde partners. Sinds augustus 2016 is een Nederlandse stafofficier in het JEF-hoofdkwartier geplaatst. (CZSK)

Migratie: de samenwerking van de Koninklijke Marechaussee met het Verenigd Koninkrijk is de laatste jaren geïntensiveerd als gevolg van de migratieproblematiek, veelal rondom de veerboten. Hiervoor is een *Joint Action Plan* opgesteld. (CKMar)

Samenwerkingsgebieden met de Verenigde Staten

Doctrinevorming en -ontwikkeling: de Verenigde Staten zijn koploper op dit gebied in de wereld en binnen de Navo in het bijzonder. De uitwisseling van kennis omtrent doctrinevorming en -ontwikkeling wordt mogelijk gemaakt door het plaatsen van Nederlands personeel bij strategische militaire commando's (CENTCOM, AFRICOM), bij operationele commando's, bij krijgsmachtdeelstaven, bij hogere defensieopleidingen (*Defense Colleges*) en het *U.S. Army Cyber Centre of Excellence*. (CZSK, CLAS, CLSK)

Opleiding, training en oefeningen: het consolideren van bestaande en verkennen van nieuwe mogelijkheden op het gebied van opleiding, training en oefeningen. Voorbeelden van bestaande samenwerking zijn de vliegeropleiding voor jachtvliegtuigen en helikopters, voortgezette F-16 opleiding, de CLSK/CLAS *Air Assault/gunnery training* in Fort Hood, gezamenlijk trainen en oefenen van het Korps Mariniers met het US Marine Corps, en opleidingen en cursussen op het gebied van de ruimte (Space). Daarnaast worden individuele loopbaanopleidingen gegeven op alle rangniveaus voor alle operationele commando's. (CZSK, CLAS, CLSK, CKMar)

Materieel: de aanschaf en instandhouding van wapensystemen evenals de ondersteuning van bestaande wapensysteemprogramma's. Het betreft het verder uitbouwen van operationele en materiële samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van onder meer de F-35, raketverdediging, onbemande vliegtuigen, helikopters en cyber. (CZSK, CLAS, CLSK, DMO)

Anti-drugoperaties: de Commandant Zeemacht in de Cariben (CZMCARIB) is een van de zes ondercommandanten van de Amerikaanse *Joint Inter Agency Task Force South (JIATFS)* bij anti-drugoperaties in het Caribisch gebied. CZMCARIB is daarbij niet alleen een leverancier van capaciteiten, maar voert ook operaties uit. Voor de uitwisseling van inlichtingen heeft Nederland een vertegenwoordiger geplaatst bij JIATFS. De Verenigde Staten maken gebruik van Curaçao en Aruba als steunpunten voor (onbewapende) drugsbestrijdingsvluchten. (CZSK, CLSK)

F-35: Australië, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten voeren gezamenlijk de operationele testfase van de F-35 uit. Nederland stelt daarvoor de twee F-35 testtoestellen beschikbaar. (CLSK, DMO)

Overige Navo en EU-partners; andere partners

Met diverse Navo en EU-partners en met andere partners zoals Australië, Indonesië en Israël bestaan – buiten de multilaterale kaders – ook bilaterale samenwerkingsverbanden op uiteenlopende gebieden die per partner verschillen. Het kan gaan om bijvoorbeeld kennisuitwisseling, operationele samenwerking, gezamenlijk oefenen, opleiding en training en materiële samenwerking.

Partners voor specifieke thema's

Buiten de strategische partners zijn er veel, vaak tijdelijke, bilaterale relaties met landen rondom specifieke thema's. Voorbeelden bij operaties zijn Afghanistan en de Verenigde Arabische Emiraten (logistiek); diverse landen in Afrika met het oog op bevordering van ontwikkeling en stabiliteit, waaronder Oeganda met het ACOTA-programma en een juridisch opleidingscentrum dat opleidingen over internationaal oorlogsrecht voor regionale *legal advisors* verzorgt; partnerlanden in antipiraterijoperaties zoals Malta, de Verenigde Arabische Emiraten, Egypte, Singapore, Kenia en Zuid-Afrika; partners voor oefenen, opleiding en training, bijvoorbeeld onderzoek naar jungletrainingsmogelijkheden in Ghana, en trainingsfaciliteiten voor *special forces* in Israël; en samenwerking met landen in verband met instandhouding, verkoop en afstoting van materieel, bijvoorbeeld Peru, Estland, Finland, Portugal, Chili en Jordanië.

Samenwerkingsgebieden in de Navo

Nederland heeft in 2015 samen met Duitsland en Noorwegen in het kader van de *NATO Response Force* invulling gegeven aan de *test bed* functie voor de *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTf). In de komende jaren zal Nederland deel blijven nemen aan de NRF. Duitsland, Nederland en Noorwegen voorzien een gezamenlijke bijdrage aan de VJTf in 2019.

Daarnaast is Nederland betrokken bij de volgende projecten en initiatieven in het kader van *Smart Defence*. Bij de meeste daarvan is sprake van een defensiebrede betrokkenheid:

Immersive Training Environment: het delen van trainingsprogramma's van virtuele trainingsomgevingen.

Centres of Excellence (COE) as hub of Education and Individual Training: de *Centres of Excellence* zullen een leidende rol spelen bij opleiding en training op hun specialisme. Een COE is een multinationale entiteit die door *Allied Command Transformation* (ACT) wordt geaccrediteerd maar geen deel uitmaakt van de Navo-commandostructuur. Inmiddels zijn 24 COE's door ACT geaccrediteerd. Nederland neemt deel aan dertien COE's, en zal vanaf 2017 ook formeel toetreden tot het *Strategic Communication* (STRATCOM) COE.

CIS E-learning Training Centres Network: het opzetten van een netwerk voor het delen van online-trainingen op het gebied van communicatie- en informatiesystemen (CIS).

Individual Training and Education Programme: het bereiken van meer doelmatige en doeltreffende coördinatie van individuele trainingsprogramma's van Navo-personeel dat op missie gaat.

Remote Controlled Vehicles for Route Clearance Operations: het gezamenlijk verwerven van op afstand bedienbare Counter-IED voertuigen.

Female Leaders in Security and Defence: a Roadmap to Provide Equal Opportunities: het opzetten van een conferentie als opstap naar een betere implementatie van VN-genderresolutie (VNVR 1325).

Joint Logistics Support Group capability: het ontwikkelen en implementeren van een standaard format voor gezamenlijke logistieke ondersteuning. Vanwege ervaring en expertise vervult Nederland hierbij een voortrekkersrol.

Shared Operational Resources Tool: het opzetten van een virtuele marktplaats waarop landen in het operatiegebied militaire goederen en diensten kunnen aanbieden en uitruilen.

P&S MN Medical Treatment facilities (Role 2): het samenbrengen van multinationaal samengestelde medische faciliteiten op het niveau van *Role 2 Enhanced*.

Pooling of Deployable Air Activation Modules: het coördineren van nationale *Deployable Air Activation Modules* opdat Navo-breed meer eenheden inzetbaar zijn. Nederland neemt momenteel niet deel aan dit project, maar is wel geïnteresseerd. (CLSK)

Theatre Opening Capability: het inzichtelijk maken en delen van capaciteiten om *Ports of Disembarkation* operationeel te krijgen. (CZSK)

Multinational Logistics Partnership – Fuel Handling: samenwerking op het gebied brandstofvoorziening in het operatiegebied.

Dismantling, Demilitarization and Disposal (DD&D) of Military Equipment: het gezamenlijk demilitariseren, ontmantelen en afstoten van militaire uitrustingsstukken. Dit project is inmiddels voltooid.

Multinational Cooperation on Munitions: het opzetten van een netwerk van internationale samenwerking op munitiegebied. (BS, DMO)

Biometrics: Nederland leidt dit project waarbij de focus ligt op het ontwikkelen van een gezamenlijke biometriedoctrine. (CLAS, BS)

Multinational Cyber Defence Capability Development (MNCD2): Nederland neemt deel aan dit project ter versterking van de capaciteiten voor cyberverdediging. (DMO)

Malware Information Sharing Platform (MISP): het onderhouden en versterken van het huidige MISP ten aanzien van technische capaciteiten en deelnemende landen om informatie-uitwisseling over malware te vergroten. (DMO)

SMART-L: de ontwikkeling van een detectiecapaciteit van ballistische raketten in de hogere luchtlagen op schepen. (CZSK, DMO)

Samenwerkingsgebieden in de EU

Naast de reguliere en veelomvattende samenwerking in EU-verband is Nederland in EU-kader betrokken bij de volgende projecten en initiatieven, waarbij ook het Europees Defensieagentschap (EDA) een rol speelt. Bij de meeste daarvan is sprake van een defensiebrede betrokkenheid:

Helicopter Training Programme: een programma voor het gezamenlijk organiseren en uitvoeren van multinationale helikoptertraining en oefeningen met behulp van een permanent *Core Planning Team* (CPT). (CLSK)

MARSUR Network Development: een programma voor een netwerk waarin de deelnemende landen informatie delen over civiele scheepvaartbewegingen voor de ondersteuning van maritieme operaties in het kader van het GVDB, en voor de verbetering van *situational awareness* in de Europese kustwateren. (CZSK)

Multinational Modular Medical Units: het ontwikkelen van een concept voor geïntegreerde multinationale, modulair opgebouwde uitzendbare hospitaaleenheden voor EU-crisisbeheersingsoperaties. Nationale operationele hospitaalmodules worden voor inzet gereed gemaakt en getraind in een *framework nation*-concept.

Air-to-Air Refueling: de gezamenlijk aanpak van het Europese tekort aan capaciteit voor bijtanken in de lucht (*Air-to-Air Refueling*) door een beter gebruik van de reeds beschikbare capaciteiten of door gezamenlijke verwerving en gebruik van nieuwe capaciteiten. Het MRTT-project is een uitvloeisel van dit programma. (CLSK, DMO)

Pilot Training: een programma om (delen van) de vliegeropleidingen gezamenlijk uit te voeren. (CZSK, CLSK)

European Multimodal Transport Hubs: een programma voor het inrichten van logistieke knooppunten waarin goederen voor uitgezonden troepen kunnen worden verzameld voor een zo doelmatig mogelijk transport naar het inzetgebied, waaronder het wegnemen van juridische obstakels voor grensoverschrijdende militaire verplaatsingen. Nederland is *lead nation*.

Smart Munitions: een programma voor het gezamenlijk aanvullen van munitievoorraden. (DMO)

JDEAL: het *Joint Deployable Exploitation and Analysis Laboratory* is een door Nederland geleide internationale *Counter*-IED trainingsorganisatie inclusief een oefenlaboratorium met permanente en roulerende multinationale technische analysecapaciteit voor training en inzet. Met de uitzendbare JDEAL-faciliteiten kunnen uiteenlopende technische inlichtingen worden geanalyseerd, bijvoorbeeld ter ondersteuning van *Counter*-IED activiteiten (CLAS).

Personnel Recovery: een project voor het gezamenlijk oefenen en trainen voor het redden van vermist eigen personeel in missiegebieden.

Cyber Defence: een programma voor onder meer samenwerking bij het gebruik van nationale cyberfaciliteiten, en overige samenwerking bij oefeningen en trainingen op cybergebied. (CLAS)

RPAS: een programma voor samenwerking bij het gebruik van op afstand bestuurbare vliegtuigen (*Remotely Piloted Aircraft Systems*). (DMO)

Maritime Mine Counter Measures: het project betreft een studie naar de eisen voor de toekomstige mijnenbestrijdingscapaciteit. (CZSK, DMO)

Sharing of Spare Parts: het project streeft naar onderlinge logistieke steun tussen deelnemende lidstaten tijdens operaties. Nederland is *lead nation*. (DMO)

Single European Sky: Military Implementation (SES/SESAR): het project behartigt de militaire belangen bij het doelmatiger gebruik van het luchtruim via het *Single European Sky*-programma (SES). (CLSK)

Overige multilaterale samenwerkingsgebieden

Movement Coordination Centre Europe (MCCE): het MCCE is een multinationalaal samenwerkingsverband dat het strategisch militair transport en de capaciteiten voor bijtanken in de lucht (*Air-to-Air Refueling*) van de 27 deelnemende landen coördineert. Het MCCE beoogt een meer doelmatig en doeltreffend gebruik van de beschikbare nationale transportmiddelen. Een van de middelen van het MCCE is ATARES, een administratiesysteem om het gebruik van transportmiddelen of bijtanken onderling vergelijkbaar en verrekenbaar te maken. Het MCCE is gevestigd op de vliegbasis Eindhoven. (CLSK)

European Air Transport Command (EATC): het EATC is een multinationalaal samenwerkingsverband van België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Spanje en Nederland op het gebied van militair luchttransport. Het hoofdkwartier van het EATC bevindt zich op de vliegbasis Eindhoven. (CLSK)

Strategic Airlift Capability (SAC) C-17: de SAC C-17 is een internationaal samenwerkingsverband van twaalf landen voor het gezamenlijk beheer en gebruik van drie in Hongarije gestationeerde C-17 transportvliegtuigen van de *Heavy Airlift Wing* (HAW). De deelnemende landen beschikken hiermee over een strategische luchttransportcapaciteit aan de hand van een vlieguurverdeelsleutel. (CLSK)

Multinational Sealift Steering Committee (MSSC): een samenwerkingsverband waarin landen hebben afgesproken een contract aan te gaan met een derde partij om beschikbaarheid van strategisch zeetransport te garanderen. Het contract, en het op de markt zetten daarvan, is in handen van het *NATO Support Agency* (NSPA).

European Gendarmerie Force (EUROGENDFOR): een multinationalaal samenwerkingsverband van politiekorpsen met een militaire basis voor de uitvoering van politietaken in instabiele landen. (CKMar)

European Air Group (EAG): een samenwerkingsverband van zeven Europese landen met als doel de interoperabiliteit van de deelnemende luchtmachten te vergroten. (CLSK)

Multinational Fighter Program (MNFP): een samenwerkingsverband van F-16 gebruikers ten aanzien van onderhoud en modificaties. (CLSK, DMO)

Nordic Centre for Gender in Military Operations (NCGM): een expertisecentrum met als doel het trainen, opleiden en coördineren bij alle vraagstukken die te maken hebben met gender in het operationele domein. Daarnaast ondersteunt het NCGM tijdens stafoefeningen en gezamenlijke inzet.

Samenwerking op het gebied van munitie

In de rapportage van 30 oktober 2015 is ingegaan op enkele factoren die samenwerking op het terrein van munitie ingewikkeld maken, zoals het harmoniseren van de uiteenlopende eisen bij de certificering van munitie. Omdat de veiligheid hier in het geding is, worden geen concessies gedaan. Defensie zal de inspanningen op dit gebied echter voortzetten. Naast het overleg in Navo en EU-verband bieden gesprekken met België, Denemarken, Duitsland en Estland mogelijkheden. Met België en Duitsland wordt bij uiteenlopende munitiesoorten reeds samengewerkt. De samenwerking met Denemarken en Estland heeft vooral betrekking op munitie voor de CV-90.

En marge van de Navo-ministeriële op 11 februari jl. heb ik een *Memorandum of Understanding* getekend over samenwerking op het gebied van precisiegeleide lucht-grondmunitie (PGM). Naast *lead nation* Denemarken nemen België, Griekenland, Noorwegen, Portugal, Spanje en Tsjechië deel aan dit *NATO Smart Defence* project. Uiteindelijk moet het project het mogelijk maken gezamenlijk PGM aan te schaffen en deze uit te wisselen met minder complexe procedures.